

- Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской Выставки 1913 года в Киеве / Сост. В. Головя. – К., 1913.
8. Куделька Ф. *Опыты с искусственными удобрениями под сахарную свекловичу, произведенные в Юго-Западном крае в 1900 г.* // *Вестник сахарной промышленности.* – 1901. – № 4.
 9. *Алексеевская метеорологическая станция в Смелянском имении Графов Бобринских: Главнейшие элементы погоды за неделю с 12 (25) по 18 (31) марта 1901 г.* // *Вестник сахарной промышленности.* – 1901. – № 12.
 10. *Алексеевская метеорологическая станция в Смелянском имении Графов Бобринских: Главнейшие элементы погоды за неделю с 26 марта (8 апр.) по 1 (14 апр.) 1901 г.* // *Вестник сахарной промышленности.* – 1901. – № 14.
 11. Франкфурт С., Рожественский Б., Походня Н., Дамберг И. *Труды сети опытных полей в частновладельческих хозяйствах южной России: Отчет по опытному полю в Грушевском имении графов Бобринских, Киевской губ.* // *Вестник сахарной промышленности.* – 1904. – № 2.
 12. *Фенологические сведения с 16 по 30 апреля нов. ст. 1901 года* // *Вестник сахарной промышленности.* – 1901. – № 21.
 13. Княжев В.С. *Смеляница: историко-экономичний нарис.* – Смела, 1998.
 14. Амлинский И.Е. *Творческий путь И.И. Мечникова и “Этюды о природе человека”* // *Мечников И.И. Этюды о природе человека.* – М., 1961.
 15. *Алексеевская метеорологическая станция в Смелянском имении Графов Бобринских: Главнейшие элементы погоды за неделю с 14 (27) мая по 20 мая (2 июня) 1901 г.* // *Вестник сахарной промышленности.* – 1901. – № 21.
 16. *Сообщение Смелянской энтомологической станции* // *Вестник сахарной промышленности.* – 1904. – № 6.
 17. Франкфурт С., Рожественский Б., Походня Н., Дамберг И. *Труды сети опытных полей в частновладельческих хозяйствах южной России: Отчет по опытному полю в Грушевском имении графов Бобринских, Киевской губ.* // *Вестник сахарной промышленности.* – 1904. – № 3.
 18. *Державний архів Черкаської області.* – Ф. Р-2478. – Оп. 1. – Спр. 35.

О. В. Волос

ЗАЛІСНЕННЯ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ ЗУСИЛЛЯМИ ГРОМАДСЬКОСТІ ТА ЗЕМСТВ У XIX ст.

В умовах сучасних кліматичних змін на планеті, зменшення запасів води, процесу спустелювання, особливо в степовій зоні, надзвичайної уваги вимагає проблема збереження та збільшення лісових насаджень, які можуть призупинити негативні процеси, що набувають загрозливих масштабів. Багаторічний досвід успішного вирощування захисних лісових насаджень у малолісному південному районі є актуальним і сьогодні. Використання досвіду українських науковців та дослідників у цій справі допомагає розробити рекомендації щодо майбутнього використання та збільшення лісових комплексів.

Мета статті – показати багаторічний досвід спільної діяльності окремих ентузіастів лісорозведення в Степовому Побужжі та земських установ зі створення лісових насаджень у південному регіоні, звернути увагу на окремі аспекти лісівницької роботи в губернії та внесок відомих особистостей у заліснення краю. Завдання – сприяти усвідомленню необхідності об’єднання зусиль громадськості з державними підприємствами зі збереження та збільшення лісових насаджень, активізації просвітницької діяльності з лісівницьких питань серед населення краю.

Історію лісорозведення в південній Україні свого часу досліджували науковці та лісники. Так, в історичному нарисі з лісорозведення в Херсонській губернії

І. Полетаєв розкрив становлення, основні проблеми та недоліки степового лісорозведення, відстоював ідею розведення в регіоні білої акації [1]. Практичні прийоми розведення акації, а також поради щодо висадження та догляду інших порід дерев, придатних для степу, були викладені В. Гомілевським [2]. Діяльність відомих вчених з лісорозведення висвітлив М. Срединський, звернувши увагу на внесок у цю справу відомих осіб Херсонської губернії В. Скаржинського, Д. Остан-Сакена та ін. [3].

Серед дореволюційних авторів заслуговує на увагу наукова спадщина Г. Висоцького. Він не раз бував у Ю. Лемана, відомого місцевого лісника Радинської дачі (тепер Вознесенщина Миколаївської області). У працях Г. Висоцького значна увага приділена вивченню ґрунтових і кліматичних умов для штучного лісорозведення в степу, співвідношенню головних та підгінних порід, виробленню науково обґрунтованого деревно-чагарникового типу насаджень з перевагою дуба [4]. Сучасні вчені також досліджують проблеми збереження та висадження нових лісових масивів [5 – 7].

Економічний розвиток губерній Півдня України мав свої особливості. Поряд із загальними процесами розвитку в регіоні, що були зумовлені реформами 1860-х рр., тут і надалі продовжувався розвиток, характерний колонізованим територіям. На думку відомого статистика М. Неручева, сільське господарство дуже змінилося, набувши нових характеристик. Виробництво зернового хліба стало головною галуззю сільського господарства, що призвело до поступового перетворення країни на майже суцільне орне поле, під яке почали все більше і більше розорювати сінокоси, пасовиська [8, 19].

У процесі ґрунтових досліджень херсонськими земцями природних, кліматичних, економічних можливостей краю, увага була звернена на необхідність в регіоні лісорозведення, яке мало сприяти підвищенню природної родючості ґрунтів, їх вологості та покращенню клімату.

У Степовому Побужжі для поліпшення природних умов і підвищення врожайності сільськогосподарських культур незамінними є захисні лісові насадження. Завдяки їм, окремі місцеві господарі краю ще на початку XIX ст. намагалися поліпшити мікроклімат, зменшити потужність вітру, сприяти закріпленню снігу та повернених стоків води, запобігати ерозії, покращити водний режим ґрунту та захищати його від розмивання.

Перші публікації з проблеми в регіоні з’явилися в 30-х рр. XIX ст. Серед них слід згадати статтю М. Кир’якова [9], в якій цей землевласник розкрив досвід лісорозведення у власних маєтках, за течією Південного Бугу (зараз це населені пункти Ковалівка, Кир’яківка, Богданівка Миколаївської обл.). На той час насадження лісів у південній частині вважалося фантазією. Однак практична діяльність М. Кир’якова була настільки вдалою, що в 1836 р. він одержав за це срібну медаль Товариства сприяння лісового господарства.

Хоча першим серед землевласників Херсонської губернії, який розумів значення лісів та займався їх насадженням майже півстоліття, був В. Скаржинський. Його досвід і неабиякі успіхи були визнані багатьма науковцями того часу, зокрема Д. Менделєєвим, В. Докучаєвим та ін. Сучасники гідно оцінили прогресивну діяльність В. Скаржинського, назвавши його піонером та головою новоросійських лісоводів. Він був нагороджений великою золотою медаллю Вільного економічного товариства та обраний почесним членом товариства сільського господарства південної Росії, а після смерті, в Одесі, з ініціативи Товариства, йому був поставлений пам’ятник [10]. Зрештою, і сьогодні важливе значення мають залишені нащадкам в степу зелені оази Скар-

жинського: Рацинська дача, Василева пасіка, Маріїн гай, Лабіринт та наукові праці з цієї проблеми. Так, і окремі висновки, зроблені ним за результатами десятилітньої практичної діяльності, не втратили свого значення дотепер. На думку лісовода, більшість ґрунтів степу придатні для лісорозведення. Глибока оранка є необхідною умовою успішності справи лісорозведення. Важливе значення має правильний підбір порід дерев для висадження, з наданням переваги тим породам, що ростуть швидко [11]. Сконструйований лісоводом спеціальний плуг для оранки ґрунтів під висадження дерев слугував не одне десятиліття лісникам краю [12]. Сказані, більше як півтора століття тому, слова свідчать, що В. Скаржинський був справжнім громадянином свого краю: «Лесоразведение в нашем крае, по моему мнению, есть дело совести и дело любви к общественной пользе, и того нельзя назвать истинным гражданином степей юга России, кто не заботится о водворении лесной растительности» [13, 783]. Про досвід В. Скаржинського не раз сповіщалося на сторінках видань Імператорського Товариства сільського господарства південної Росії [14] та інших виданнях того часу [15].

З появою на місцях виборних органів самоврядування – земств, лісорозведення в степу стало одним із напрямів діяльності, яким вони почали опікуватися. На засіданнях земських управ, під час зборів земських гласних, обговорювалися можливості та проблеми розведення лісу в губернії, вироблялися різні проекти оліснення. Аналіз опублікованих у губернії земських матеріалів з цього питання за період другої половини 1860 – 80-х рр., дозволяє зауважити, що цією проблемою переймалися відомі земські діячі краю, науковці, службовці земських повітових управ. Серед них помітними були такі діячі, як барон М. Корф [16], губернський лісник І. Полетаєв [17], дослідник А. Краузе [18] та інші.

У Збірнику Херсонського земства є чимало матеріалів, що свідчать про увагу земських управ різного рівня до проблем лісорозведення в регіоні. В лісництвах губернії практикували різні методи розведення лісу, експериментували з вибором найкращих порід дерев та кущів, придатних для степу, обраховували витрати та економічну доцільність такої справи, шукали шляхи її здешевлення. Розповідаючи про Володимирське лісництво Херсонського повіту, К. Тархов звернув увагу, що протягом 1880-х рр. у лісництві більше уваги почали приділяти таким породам дерев, як берест, в'яз, карагач, дуб, ясень та різним сортам клену. З точки зору прогресивного розвитку сільського господарства, в лісництві довели, що більш доцільним було розведення лісових насаджень на підвищених відкритих місцях, на зразок узлісь навколо полів, що сприяло зменшенню потужності вітру, та випарюванню вологи з ґрунтів [19, 120 – 121].

Аналізуючи причини неврожайів, від яких потерпала Херсонська губернія в останній третині XIX ст., земські агрономи, статистики, окремі землевласники розуміли, що лісові насадження належать до могутніх засобів, що впливають на розподіл опадів і на врожайність. На думку відомого метеоролога краю Г. Близніна, ліс є надійним засобом для боротьби з посухами, оскільки лісові ґрунти набагато вологіші, а ліс сприяє більш рівномірному розподіленню опадів [20, 34].

Отже, оліснення степу в великих розмірах мало сприяти покращенню кліматичних умов і створенню сприятливих умов для ведення сільського господарства. Найбільш залісненими повітами губернії на початку 1890-х рр. були: Ананьївський – 3,5 %, Олександрійський – 3,3 %, Тираспільський – 3,0 %. Аналіз врожайності зернових по губернії за 1891 р. показав, що саме в Олександрійському та Ананьївському повітах збір зернових

був значно більшим, порівняно з південними повітами (Одеським і Херсонським), де лісових насаджень було обмаль.

З 80-х рр. XIX ст. у губернії розпочався новий етап оліснення. Його головною метою було створення сприятливих умов для сільськогосподарської культур шляхом розведення лісу, висаджуючи дерева смугами. Серед тих, хто першими почали втілювати цей задум, був А. де Каррієр. Так, упродовж 1882 – 1896 рр. в його маєтку були висаджені захисні смуги на площі 800 десятин. Для цього землевласник вибрав найвищі та найбільш відкриті землі свого маєтку, які особливо потребували захисту. Більшість лісосмуг мали напрям з півночі на південь та захищали сільськогосподарські угіддя від сухих та холодних північно-східних та східних вітрів. Лише п'ята частина висаджених лісосмуг мала напрям зі сходу на захід. Отже, утворювались клітки у вигляді квадрата, зі стороною в 240 сажнів. Спочатку А. де Каррієр насаджував лісосмуги в чотири ряди дерев, а згодом – в 15 та 35. Відстань між узліссями не мала бути більшою, ніж 100 сажнів. Ширина лісосмуг великого значення не мала, важливо було, щоб вони не пропускали вітри як вгорі, так і знизу. Тому зовнішні ряди лісосмуг пропонували обсаджувати кущами, які щільно розросталися. Наприкінці XIX ст. всі сільськогосподарські угіддя землевласника були обсажені лісосмугами. В результаті вивчення досвіду А. де Каррієра було визнано, що підвищення врожайності озимої пшениці з десятини за один – два роки відшкодує витрати на висадження однієї десятини лісу. Всі витрати господарства покривалися дохідністю озимих посівів, а ярові давали чистий прибуток.

Великим поштовхом щодо полезахисного лісонасадження на початку 90-х рр. XIX ст. стала знаменита «докучаєвська» експедиція, організована Лісним Департаментом. Головним її завданням було розроблення заходів щодо боротьби із засухами у степу. Найбільшою ж катастрофою степового землеробства на цьому етапі була засуха 1891 р.

Завдяки експедиції В. Докучаєва, було визнано недооцінювання протягом тривалого часу природних особливостей степової зони, а також необхідності відновлення природи степу, що в свою чергу передбачало свідоме створення степового ландшафту, який би забезпечував збереження та відновлення найголовнішого багатства степу – чорнозему. Науковцем була запропонована обґрунтована модель організації сільськогосподарської території степу, основою якої є прямокутне нарізання полів та розташування лісосмуг за їх периметром [21]. Під час експедиції в різних кінцях імперії були висаджені лісосмуги шириною 60 метрів, у тому числі на території Херсонської губернії (в межах сучасної Миколаївської області в Доманівському та Казанківському районах). Більше того, думка видатного науковця, що напрям землеробства повинен бути відновлювальним, а критерієм господарської діяльності є тільки реальні результати землеробів на місцях, актуальна й сьогодні.

Отже, врахування наукових досліджень минулого і сьогодення щодо степового лісорозведення у Степовому Побужжі може багато в чому прислужитися сучасним лісоводам.

1. Полетаев И. Лесоразведение в Херсонской губернии. – СПб., 1889.
2. Гомилевский В. Основание лесоразведения в степях южной России: Акация (*Robinia pseudoacacia*): Ее история, употребление и лесоразведение: Руководство для землевладельцев. – Одесса, 1880.
3. Срединский Н.К. Краткий исторический очерк лесоразведения в южно-русских степях. – Х., 1887.
4. Высоцкий Г.Н. К вопросу о причинах усыхания лесных

- насаждений на степном черноземе, исследование в Мариупольском лесничестве // Труды по лесному опытному делу в России. – СПб., 1912. – Вып. 40.
5. Вакулюк П.Г. Нариси з історії лісів України. – Фастів, 2000.
 6. Генсірук С.А., Фурдичко О.І., Бондар В.С. Історія лісівництва в Україні. – Львів, 1995.
 7. Фурдичко О.І., Бондаренко В.Д. Першопостаті українського лісівництва (Нарис до лісової історії). – Львів, 2000.
 8. Неручев М.В. Государственный земельный фонд Таврической губернии. – Симферополь, 1907.
 9. Кирьяков М.М. Взгляд на лесоводство и садоводство Херсонской губернии // Сборник статей о сельском хозяйстве юга России. – Одесса, 1868.
 10. Речи при открытии памятника В.П. Скаржинскому // Одесский вестник. – 1872. – № 134.
 11. Скаржинский В.П. Отчего мы мало разводим леса? // Сборник статей о сельском хозяйстве юга России...
 12. Скаржинский В.П. Плуг для обработки земли под. леса в Новороссийском крае // Труды Вольного Экономического общества. – 1852. – Т. 4. – № 11.
 13. Скаржинский В.П. Первые и последние душевные мечты Новороссийского старожила // Сборник статей о сельском хозяйстве юга России...
 14. Хрусталева П. Трикратский сад // Записки общества сельского хозяйства южной России. – Одесса, 1845. – № 1; Палимпсестов М. Древесные питомники г. Скаржинского в 1852 г. // Записки общества сельского хозяйства южной России. – Одесса, 1853. – № 10.
 15. Струков Д. О лесных насаждениях и о запрудах херсонского помещика Скаржинского // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1853. – Ч. 47. – № 2.
 16. Корф Н. Различные проекты облесения степей с точки зрения земств // Сельское хозяйство и лесоводство. – СПб., 1866. – № 5.
 17. Поляев И. Заметки о степном лесоразведении. – СПб., 1879.
 18. Краузе А. Направление и организация лесного опытного дела. – Одесса, 1874.
 19. Тархов К. Приемы степного лесоразведения во Владимирском лесничестве // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1887. – № 4.
 20. Насаждение защитных опушек в имени «Ново-Петровка» Херсонской губернии. – Одесса, 1897.
 21. Докучаев В. В. Наши степи прежде и теперь. – СПб., 1892.

В. С. Єрмілов

УТВОРЕННЯ ПЕРШОЇ В УКРАЇНІ ХЕРСОНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ САНІТАРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Уже в початковий період розбудови земської лікувальної медицини з'явилась потреба в доповненні її санітарною справою. Провідниками цього прогресивного напрямку були передові земські діячі. Вже тоді земська медицина позитивно відрізнялась від західноєвропейської. Якщо в Західній Європі лікувальна і санітарна справи були різко розмежовані, а більшість лікарів стояла осторонь профілактичних питань, то земські лікарі профілактичну роботу боротьби як з епідеміями, так і з неінфекційними захворюваннями вважали основною у своїй професійно-громадській діяльності [1, 14]. Відомий земський лікар Є. Осипов, висловлюючи думку більшості своїх колег, писав: «Я твердо убежден, что санитарные меры и рациональное врачевание вместе составляют целое и должны на практике идти в параллель, что только при этом условии возможен прогресс в деле народного здоровья» [2, 267].

Першими в Україні питання організації земської медицини порушили Полтавські губернські збори, які створили для цього спеціальну медичну комісію. В опублікованих 1869 р. «Трудах постоянной медицинской комиссии при Полтавской губернской земской управе»

і запропонованому цією комісією «Проекте устройства земской медицины в Полтавской губернии», розповсюджених і схвалених усім земським співтовариством країни, головним об'єктом діяльності земської медицини були визначені заразні хвороби. Відповідно до цього, провідник Полтавського земства князь М. Долгоруков, лікар за фахом, намагався скерувати губернську медичну діяльність у лікувально-профілактичному напрямку, але пріоритет створення санітарної організації належав Херсонському земству [3, 86].

До цього часу наукових праць, які б спеціально розглядали діяльність земських санітарних організацій українських губерній, немає. Ця діяльність вивчалась винятково в контексті загальної медичної діяльності земств або поверхово як окремих періодів діяльності деяких визначних організаторів охорони здоров'я та вчених. Метою цієї статті є з'ясування витоків і передумов виникнення профілактичного напрямку у складі земської медицини, ролі земських лікарів у становленні санітарної діяльності, особливостей утворення санітарної організації, на прикладі Херсонської губернії, передової не тільки серед українських губерній, а й у Російській імперії у медичному відношенні в земський період.

У Херсонській губернії земські діячі та лікарі уже на ранньому етапі діяльності земської медичної організації дійшли висновку про необхідність доповнення лікувальної допомоги санітарною частиною. Губернські земські збори 1871 р., заслухавши доповідь управи про заходи з попередження епідемій і про влаштування санітарної частини взагалі, доручили управі разом з лікарями опрацювати це питання, передати його для висновків повітовим управам, а потім доповісти черговим губернським зборам. Губернська управа звернулася до Товариства Херсонських лікарів з проханням «об указании мер по наилучшему устройству санитарно-врачебной части в губернии» [4, 10]. Херсонські, Єлисаветградські, Одеські та Тираспольські повітові збори, «соглашаясь с мнением общества Херсонских врачей, что улучшение гигиенических условий жизни возможно только при известной степени достатка средств и умственного развития, пришли к тому заключению, что всякие санитарные улучшения в среде сельского населения совершаются только тогда, когда улучшаются самые экономические условия края, когда школы наши поспедействуют некоторому просветлению населения, когда в большинстве его рождается сознание необходимости образования, а с тем вместе и усилятся нравственное влияние на него образованного класса, входящего в состав местного населения» [4, 12]. Ананьївська повітова земська управа, «рассматривая санитарный вопрос совместно с земскими врачами своего уезда, выразила категорическое мнение, одобренное и уездным собранием, о том, что организация сельской санитарной части в настоящее время немыслима» [4, 13]. Олександрійські ж повітові збори на сесії 1872 р. визнали «желательным учреждение должности врача-гигиениста» і в 1873 р. внесли в кошторис для цього 1200 руб. Також Ананьївське земство в 1873 р. визнало за необхідне для санітарного вивчення «всестороннее медико-статистическое и топографическое исследование губернии». У 1874 р. губернська управа вперше доповідала губернським зборам про необхідність запропонувати з'їзду лікарів і представників управ розглянути питання встановлення посади санітарного лікаря.

Таким чином, уже на початковому етапі діяльності земської медицини у Херсонській губернії сформувалось «стремление к санитарной деятельности то в более, то в менее определенной форме». При цьому: «Нельзя не придавать значения тому обстоятельству, что стремле-